

Ірина Булига (Рівне)

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН НА ВОЛИНІ (1944-1945 РР.)

Осмислення історичної ретроспективи державно-конфесійних відносин набуває особливої актуальності у зв'язку із суспільно-політичними змінами ХХ – початку ХХІ століть. Римо-католицька церква, як один із суб'єктів цих відносин, дедалі частіше висловлює своє ставлення до соціально-політичних подій. Історичний досвід існування Римо-католицької церкви засвідчує, що згадана інституція здійснила значний вплив на всі сфери суспільного життя, зокрема політичне. У цьому контексті зауважимо, що початок ХХІ ст. вкотре виявляє тенденції впливу релігійно-церковного фактора на політичне життя багатьох країн світу, посеред яких і Україна. Цей вплив характеризується напруженістю, дуже складною динамікою, посиленням втручання політичних структур у релігійні справи. Значний інтерес у цьому аспекті, саме з огляду на різку зміну політичного курсу партійно-державного керівництва у ставленні до Римо-католицької церкви, становить завершальний період Другої світової війни.

В силу об'єктивних причин, а насамперед складності самої проблематики, чимало важливих її аспектів ще не знайшли достатньої уваги дослідників, хоча окремі аспекти проблеми було висвітлено у працях Е.Бистрицької, Я.Стоцького, Л.Попека, П.Яроцького та інших.

Римо-католицька церква вийшла з війни з великими втратами, що помітно позначилося на структурі й характері діяльності громад, життє багатьох віруючих. Проте, поряд з цим, у післявоєнний період вона вступила з надіями на перспективу подальшого існування, зміцнення позицій у релігійному житті України.

Використання німецькою владою потенціалу релігійних інституцій змусило радянське керівництво переглянути своє ставлення до конфесій. Відтак, релігійне життя на окупованій німцями території СРСР відразу стало сферою ідеологічної боротьби між на-

цистською Німеччиною і радянською державою. Складнощі воєнного буття безпосередньо вплинули на державно-церковні відносини. Особливо гостро цей процес почав проявлятися з 1943 р., коли Московський патріархат постав одним із важливих інструментів реалізації наступальної стратегії СРСР. Й. Сталін і його найближче оточення прийшли до остаточного рішення про необхідність приступити до нормалізації державно-церковних відносин.

В кінці 1943 р. керівники країн антигітлерівської коаліції готувалися до першої зустрічі на вищому рівні в Тегерані. На цю зустріч радянське керівництво поклало великі надії, пов'язані з відкриттям другого фронту в Європі. Й. Сталін враховував усі можливі повороти майбутніх переговорів, у тому числі і релігійні. “Потепління” у відносинах з Церквою було викликане бажанням здобути схвальний “імідж” у союзників. Головна ж причина зміни сталінської політики щодо церкви корінилася в еволюції радянського суспільства та офіційної ідеології. Позаяк на окупованих фашистами територіях, в тому числі і Волині, всі, хто хотіли відновити чи прийняти воцерковлення, вже переважно зробили це і зігнорувати цей факт радянська влада не могла.

Саме під цим впливом відбувалися перші повоєнні роки у релігійному житті. Тому функціонування Римо-католицької церкви відбувалося в нових соціальних умовах, в процесі формування нової моделі державно-церковних відносин. Церковно-адміністративні перебудови спрямовувались на використання церковної організації як різновиду державного апарату. З цією метою при Раді Народних Комісарів СРСР був створений спеціальний державний орган – Ради у справах релігійних культур (РСРК), яку очолив письменник П. Вільховий.

Таким чином, Кремль створив структуру, яка взяла Римо-католицьку церкву під жорстокий контроль, а вся законодавча база, що з'являлася в наступні роки, перетворювала її на підзвітну, залежну на кожному кроці від примх влади інституцію. Попри цілком визначені функції Ради, вона ніколи сповна не користувалась делегованими їй офіційними правами у своїй сфері.

Формат релігійної політики радянської влади проти неправославних конфесій був досить жорстким, що насамперед стосувалось римо-католиків. Адже Римо-католицька церква ніколи не залиша-

лася поза увагою комуністичної влади і радянських спецслужб, тому що вона, керована Ватиканом, завжди прагнула розширити свою географію і впливи. Після звільнення території Волині радянські спецслужби, проаналізувавши дії Римо-Католицької Церкви, дійшли висновку, що духовенство під час німецької окупації активізувало свою антирадянську діяльність, підтримуючи контакти з німцями, а з другого боку – з Армією Крайовою, збільшуючи для цього тиражі антирадянських брошур, листівок, статей у пресі. Практичним втіленням такої дефініції є доповідна записка уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Тернопільській області І. Чирви зазначає, що “римо-католицькі священники, ... будучи вороже налаштовані до радянської влади, так само, як і священники греко-католицької церкви, – вірно служили німецькому командуванню й армії...”¹.

З 1943 р. дипломатична роль Ватикану значно зросла: він прагнув стати посередником між країнами “осі” і західними союзниками. За такими діями римського престолу уважно слідкували у Москві. У грудні 1943 р. Й.Сталін попросив скласти довідку “Про стан римо-католицьких костелів на території СРСР”, яка була складена вже 4 травня 1944 р.. Спочатку державні органи мали приступити до пошуку компромісів з керівництвом католицьких общин. Такими діями Москва декларувала своє бажання нормалізувати відносини з Ватиканом. Але на початку 1945 р. у виступах Пія XII знову почали звучати мотиви ворожості до комуністів. За цих умов курс радянського керівництва щодо римо-католиків почав змінюватися. Ватикан почав характеризуватись як “захисник фашизму”.

Окрім того, розгорталася вже підготовка знищення Української Греко-Католицької Церкви. Уповноважений Ради у справах релігійних культів Тернопільської області у своєму звіті зазначає, що “греко-католиків схиляю до переорієнтації в російську православну церкву”, “враховуючи вказівки наших органів”, “схиляю на возз’єднання з православною церквою”². Хоча зауважимо, що дані

¹ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України : конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років. – К., 2008. – С.237

² Держархів Тернопільської обл. – Ф. 3239. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 1

про кількість греко-католиків на території області сягають 533 чол.³.

Відтак, легально на території Радянської України, в тому числі і Волині, могла існувати лише латинська Римо-католицька церква. Дані про діючі молитовні споруди римо-католицького обряду на листопад 1944 р. зазначають, що по Рівненській, Волинській та Тернопільській областях налічувалось 16 деканатів і 321477 віруючих, з яких по Рівненській області було 7 деканатів та 131366 віруючих, Тернопільській – 1 деканат й 248906 віруючих, по Волинській – 8 деканатів і 165221 віруючих⁴. Зі звільненням волинських територій постало питання про культові споруди, відкриті там у роки окупації. Тому закономірно, що ця територія підпадала під дію законодавства про культу, яке вже перед витісненням німців вступило у фазу розвитку. Вивчивши ситуацію, каральні органи розгорнули широкомасштабні репресивні заходи, в першу чергу проти духовенства Римо-католицької церкви на Волині.

Фактично всі римо-католицькі парахи були освічені, маючи добру богословську освіту. Більшість з них були поважного віку. Але не це насамперед цікавило уповноважених, а те, чи згадують вони у своїх богослужіннях Папу Римського, чи не є організаторами прикостьольних організацій і чи є лояльними до радянської влади. Акцент на останнє був основним пунктом в діяльності та контролі за Римо-католицькою церквою з боку уповноважених Ради у справах релігійних культів. Оскільки будь-яка нелояльність до комуністичної системи, як і позаконтрольна релігійна діяльність римо-католицького духовенства, давали уповноваженому прекрасну можливість зняти священика з реєстрації і в такий спосіб обмежити існування його парафії. Згодом останню взагалі можна було зняти з реєстрації, а зрештою і ліквідувати.

Здійснювана державними органами політика щодо Римо-католицької церкви повинна була нівелювати традиційно високу релігійність краю, заплутуючи її бюрократією і чисто формальним підходом до релігійних питань. В основу процесу було покладено механізм сповільненої дії, що створював безліч перепон для кількісного зростання релігійних громад, поширення впливу церкви у

³ Держархів Тернопільської обл. – Ф. 3239. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 1

⁴ Держархів Волинської обл. – Ф. Р-605. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 8

суспільстві. Тоталітарний режим не залишив релігійним організаціям жодної альтернативи: або вони мали прийняти запропоновані “правила гри”, або позбавлялися будь-яких перспектив.

На Волині Римо-католицька церква об’єднувала переважно представників польської національної меншини і була фактором, який визначав їх етнічну ідентичність та цілісність. Тому значимо на чисельність прихожан цієї конфесії вплинув польсько-український трансфер населення 1944-1946 років. Від ще донедавна великих католицьких анклавів залишилися лише маленькі острівці. В Любліні між урядом УРСР і Польським Комітетом національного визволення було підписано угоду про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР. Уповноважені Ради у своїх звітах згадують про молитовні будинки, які не використовуються у зв’язку з виїздом польського населення за Люблінською угодою до Польщі, а тому, зазначається, ряд будівель римо-католицьких общин передаються “під виробничо-господарські потреби”, клуби та кінотеатри⁵.

Загалом діючі костьоли, за рішенням спеціальної державної комісії, розділили на три категорії. До першої входили ті костьоли, що мали історичну, художню і архітектурну цінність та мали бути збережені як філії музеїв чи заповідників; до другої – приміщення костьолів, які рекомендували використовувати під господарські і культурні потреби, не порушуючи їхнього внутрішнього інтер’єру; до третьої – менш цінні у мистецькому плані костьоли, що мали використовуватися під культурно-освітні заклади і складські приміщення⁶.

Такі наміри цільового використання костьолів влада поступово втілювала в реальність. В с.Затурцях Волинської області приміщення костелу використовували під базу споживспілки, в м.Мацієві Волинської області – під районний клуб з правом пе-

⁵ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). – Ф. 3239. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1

⁶ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України : конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років. – К., 2008. – С.136

реобладнання⁷. Низка костелів у цей час закривають⁸. Згодом такі общини римо-католицького обряду взагалі знімалися з реєстрації⁹. Станом на другу половину 40-х рр. м.ст. у Тернопільській області із 259 костелів і 45 каплиць римо-католицького обряду 104 було віддано під склади, 193 – пустували¹⁰. До більшості недіючих костелів (за чим спостерігав уповноважений) щоденно приходили старшого віку римо-католики, котрі не виїхали до Польщі, з букетами квітів, які клали біля дверей костелів і молилися¹¹.

У своєму звіті до республіканського керівництва Уповноважений Ради у справах релігійних культів зазначає, що на початок 1945 р. “настоятели римо-католицьких приходів від реєстрації ухиляються у зв’язку з наміром виїхати в Польщу”¹². У відповідь республіканське керівництво наказує обласним керівникам Ради контролювати римо-католиків, які “не виїжджають” “і ґрунтовно вивчати фізіономію ксьондза..., соціальний склад, що з себе уявляє, актив релігійної громади, які мотиви не виїзду у них до Польщі”.

Що ж до переселення українського населення із Польщі на Україну, то є, як зазначає обласний уповноважений, “багато переселенців-українців, які належать... до греко і римо-католицьких віросповідань”. Тому на місцях необхідно установити: до яких релігійних організацій вони належать, кількість служителів культу, які прибули, їх сан, кількість предметів релігійного культу, привезених із Польщі. У випадку, коли прибулі священники будуть виявляти бажання зареєструвати общини, республіканське керівництво Радою забороняє їх реєструвати без “відповідних вказівок”¹³.

Відразу зі вступом на територію Волині радянська адміністрація наказала єпископу А. Шельонжеку залишити Луцьк і переїхати на

⁷ Держархів Волинської обл. – Ф. Р-605. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 3

⁸ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). – Ф. 3239. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 8, 9, 120, 13, 15, 18, 25.

⁹ Держархів Тернопільської обл. – Ф. 3239. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 1.

¹⁰ Держархів Тернопільської обл. – Ф. 3239. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 2.

¹¹ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України : конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років. – С.136.

¹² Держархів Волинської обл. – Ф. Р-605. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 28.

¹³ Держархів Тернопільської обл. – Ф. 3239. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 2,5.

польську територію за Буг. Луцький ординар зауважив, що без дозволу святого отця не може самовільно залишити єпархію. У ніч з 3 на 4 січня 1945 р. єпископ А. Шельонжек був заарештований і ув'язнений у Києві. Підставою ув'язнення було письмове листування єпископа А.Шельонжека з Римом, яке НКВД знайшло під час обшуку у його помешканні.

Це листування описувало злочини, вчинені стосовно польського народу протягом війни, та втрати, які понесла Римо-католицька церква в його єпархії. Закидалось єпископу, що на початку німецької окупації Волині він призначив ксьондза А. Кукурузінського генеральним вікарієм Кам'янського єпископства, а в 1944 р. ксьондза Б. Джепецького – генеральним вікарієм на Житомирську єпархію. Таку діяльність представники радянської влади ототожнили зі шпигунством на користь Ватикану. В результаті старань Апостольської Столиці 15 травня 1946 р. А. Шельонжек був звільнений із київської в'язниці та примусово депортований до Польщі.

Проте у радянських в'язницях залишалось 14 священників Луцької єпархії, посеред яких були майбутні відомі місіонери Ю.Качинський, В. Буковинський, А. Хоміцький, Б. Джепецькі, С.Щипта, К.Галензовські та інші¹⁴. “Переписка з місцевими радянськими організаціями про дотримання законодавства про культу” проголошує особливе ставлення до реєстрації римо-католицьких общин, які “рекомендувалося” не оформлювати до особливих вказівок¹⁵.

Таким чином, зміни у сфері радянської державної політики щодо церковних інституцій мали суто тактичний характер і не означали відмови атеїстичного режиму від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії та церкви. Радянський режим через маніпулювання Церквою та віруючими, обмежив діяльність Римо-католицької церкви, яка потрапила під жорсткий контроль Ради у справах релігійних культів.

¹⁴ Popek L. Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej (1918–1944) // Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997. – Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. – S. 43

¹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р–204. – Оп. 11. – Од. зб. 3. – Арк. 25

За таких обставин радянському режимові не залишалося нічого іншого, як вдатись до інтриг та цілеспрямованої політики маніпулювання Римо-католицькою церквою та віруючими. Тому духовенство класифікувалося за рівнем його лояльності до соціалістичного суспільства, готовністю проповідувати радянський патріотизм. Самій же Російській Православній Церкві судилося стати своєрідним релігійним абсорбентом, що поглинув догматично близькі релігійні об'єднання (Українська Автокефальна Церква, згодом – Українська Греко-Католицька Церква), максимально спростивши розмаїття конфесійної мапи Волині та штучно звузивши культову та позакультову сфери функціонування конфесій.

Реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна і копітка діяльність контролюючих органів щодо встановлення справжнього “політичного обличчя” та позиції, якої притримувалися вони за часів окупації, ступеня лояльності до політики радянської влади. В контексті згаданого цілком логічним видається те, що зміцнення пріоритетів державної політики у ставленні до Церкви не вимагало внесення істотних поправок до існуючої законодавчої та нормативної бази державно-церковних відносин. Відповідним чином сформована ще у 20–30-х роках м. ст. та перетворена у надійний засіб нищення релігійних і церковних установ, вона в основі своїй залишалася незмінною і в повоєнний час.

Таким чином, зменшення числа Римо-католицьких парафій уповноважені ототожнювали зі зменшенням релігійності, що й входило до завдання, на котре його спрямовували так звані стратегічні плани партії. Це було основним лейтмотивом вектора “держава – церква”. Окрім того, у результаті змін етнічної присутності внаслідок радянсько-польського трансферу населення зазнала істотних трансформацій Римо-католицька церква – по всій території Волині було демонтовано інституційну мережу цієї конфесії.